

ИНВЕСТИЦИОН ЛОЙИХАЛАРНИ МОҲИЯТИ ВА ТУРЛАРИ

Луқманов Бунёд Муртазаевич

Тошкент давлат иқтисодиёт университети доктаранти

Аннотация. Мақолада инвестицион рискларнинг моҳияти ва турлари бўйича илмий қарашлар ва таърифлар келтирилган. Таърифлар асосида инвестицион рискларни гуруҳлаштириш ва таснифлаш бўйича таклифлар берилган. Шунингдек таснифлаш мезонлари ва бошқариш омиллари баён этилган.

Калит сўзлар: инвестиция, риск, риск омиллари, ноаниқлик, инвестицион риск, инвестицион рискларнинг гуруҳланиши.

Аннотация. В статье представлены научные взгляды и определения о природе видах инвестиционных рисков. На основе определения даны предложения по группировке и классификации инвестиционных рисков. Также описаны критерии классификации и факторы управления.

Ключевые слова: инвестиции, риск, факторы риска, неопределенность, инвестиционный риск, группировка инвестиционных рисков,

Annotation. The article presents scientific views and definitions on the nature and types of investment risks. Based on the definition, proposals for grouping and classifying investment risks are given. Classification criteria and management factors are also described.

Key words: investments, risk, risk factors, uncertainty, investment risk, grouping of investment risks.

Инвестицион фаолиятнинг барча шакл ва кўринишлари риск билан боғлиқдир. Унинг муваффақиятли амалга оширилиши кўп жиҳатдан қўйидаги муаммони ҳал қилишдаги муваффақият даражаси билан белгиланади: рискларни самарали бошқариш мақсадида даромад ва рискнинг оптимал нисбатини топишдир. Миллий бойликнинг ўсишини таъминлашнинг асосий воситаларидан бири инвестицион фаолияти бўлиб, бунда лойиҳа кўрсаткичларини ҳар томонлама таҳлил қилиш, шу жумладан инвестиция рискларини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга.

Инвестицион рисклар инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш жараёнида фойданинг тўлиқ олинмаслиги ёки йўқотилиши эҳтимоли туфайли юзага келади. Бу ҳолда риск объекти инвесторнинг мулкӣ манфаатларидир, яъни инвестиция қилган шахснинг ўз маблағларидир. Инвестицион рискларни маблағларни жалб қилиш усули ва лойиҳанинг ўзига хос хусусиятларига қараб таснифлаш мумкин.

Корхоналар ўз фаолияти давомида юзага келиш жойи ва вақтга кўра бир-бирдан фарқ қилувчи турли хил рисклар, уларнинг даражасига таъсир этувчи ташқи ва ички омиллар мажмуи билан дуч келадилар. Шу муносабат билан уларни таҳлил қилиш усуллари ва тавсифлаш усуллари фарқланади. Рискларнинг барча турлари ўзаро боғлиқ ва корхона фаолиятига бирдек таъсир қилади. Ушбу ҳолатлар рискларни оптималлаштириш бўйича қарорлар қабул қилишни қийинлаштиради, ҳамда муайян рисклар таркибини, шунингдек уларнинг пайдо бўлиш сабаблари ва омилларини чуқур таҳлил қилишни талаб қилади.

Тадқиқотчи олимлар Серая Н.Н. ва бошқалар инвестицион риска қўйидагича таъриф беришади, инвестицион риск – бу замонавий иқтисодиётдаги беқарор вазият, давлат ҳокимияти ва ўзини-ўзи бошқариш органларининг ҳаракатлари туфайли инвесторлар

инвестицияларининг қадрсизланиши рискидир¹. Сафаров К.Б. ўз тадқиқотларида бу борада кўйидагиларни таъкидлайди, яъни ҳар қандай ташкилот ўз фаолиятида инвестиция рисқи эҳтимолини ҳисобга олиши ва уни камайтириш ёки ундан бутунлай қочиш чораларини кўриши керак². Инвестицион рисқлар – бу инвестиция фаолиятини амалга ошириш жараёнида фойдани олаолмаслик ёки йўқолиши эҳтимоли билан боғлиқ рисқлардир. Шунингдек тадқиқотчи Абдурахмонов Н.А. рисқларнинг суғурта нуқтаи назаридан классификациясини келтириб ўтган³. Инвестицион рисқнинг моҳияти ва уни бошқаришнинг, яъни салбий оқибатларини камайтиришда суғурта механизми оптимал иқтисодий усул ҳисобланишини, ҳамда суғурта бозорида бу бўйича барма иқтисодий механизмлар борлигини таъкидлайди. Бунда бозорда қўлланилаётган инновацион методларни келтириб ўтади. Олиб борилган таҳлиллар натижасида инвестицияларга оид рисқларнинг таснифи 1-расмда келтирилган. Корхоналарнинг инвестицион салоҳият рисқлари ва инвестиция рисқларини таснифлаш айрим мезонлар бўйича таклиф этилган, албатта бу таснифлаш субъектив характерга эга, қолаверса конхонанинг фаолият турига қараб бошқа мезонлар билан ҳам тўлдирилиши мумкин. шунингдек фаолиятнинг барча турларини қамраб олишнинг имкони мавжуд эмас. Бунда рисқларнинг барча турлари ўзаро боғлиқдир ва улар бирдек тадбиркорлик фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Бундан ташқари, бир турдаги рисқнинг ўзгариши бошқа турдаги рисқларнинг юзага келишини ёки ўзгаришига олиб келиши мумкин.

1.жадвал.

Инвестицион рисқларнинг таснифи⁴

	Рисқларнинг юз бериш мезонлари	Рисқ турлари
1.	Вақтга кўра	Ретроспектив / жорий / истиқболли
2.	Даражасига кўра	Кичик / мақбул / тўлиқ
3.	Вақт бўйича давомийлик нуқтаи назаридан	Доимий / вақтинчалик (қисқа муддатли, узок муддатли)
4.	Объектга кўра	Ташқи / ички
5.	Башорат қилиш нуқтаи назаридан	Башорат қилинадиган / башорат қилинмайдиган
6.	Тахдидларнинг объективлигига кўра	Субъектив / объектив
7.	Инвестицион лойиҳаларни амалга ошишига қараб	Микро рисқ / мезо рисқ / макро рисқ
8.	Келиб чиқишига кўра	Тизимли (бозор) / тизимсиз (махсус)
9.	Амалга ошишига кўра	Моддий / маънавий / молиявий / обрў

¹ Серая Н.Н., Ляшенко К.А., Саввина Ю.В. (2018) Анализ особенности инвестиционных рисков. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №7 (33), Том 2, 2018г. 165-170 стр.

² Сафаров К.Б. (2022) Инвестиционные риски: классификация и методы их оценки. central asian journal of innovations on tourism management and finance Volume: 03Issue: 10|2022ISSN: 2660-454X 213-220 стр.

³ Абдурахмонов Н.А. Sug'urta sohalarining shakllanish tendensiyalari. MOLIYA VA BANK ISHI, 8(3), 60–67. Retrieved from <https://journal.bfa.uz/index.php/bfaj/article/view/33>.

⁴ Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган

10.	Мумкин бўлган оқибатларига кўра	Мақбул / кретик/ фалокатли
12.	Оқибатларининг табиатига кўра	Соф (статик) / спекулятив (динамик)
13.	Амалга ошиш соҳасига кўра	Техник, технологик / иқтисодий / сиёсий / ижтимоий / экологик / қонунний, ҳуқуқий

Инвестицион рисклар даражасини нафақат статик, балки динамик равишда ҳам таҳлил қилиш керак. Ретроспектив рискларни таҳлил қилиш, уларнинг табиати ва уларни камайтириш усуллари амалда бўлиши мумкин бўлган жорий ва келажакдаги рискларни аниқроқ башорат қилиш имконини беради.

Паст рискли инвестициялар бу инвестицияларнинг бир қисмини ёки барчасини йўқотиш эҳтимолини акс эттиради. Ўз навбатида, мақбул (ўртача) ва тўлиқ инвестициялар rischi мос равишда қўйилмаларнинг бир қисмини ёки тўлиқ миқдорини йўқотишнинг ўртача ёки юқори эҳтимолигини акс эттиради.

Инвестицион риск даражаси – бу режалаштирилганидан юқори бўлган зарар ёки йўқотишларга олиб келадиган рискли вазиятларнинг эҳтимоли. Доимий риск – бу доимий равишда мавжуд бўлган риск бўлиб, у фақат муайян вазиятнинг ўзгаришига қараб ўз даражасини ўзгартиради. Бу инвестицион операциянинг бутун даври учун характерлидир ва доимий омилларнинг таъсири билан боғлиқ равишда бўлади. Инвестицион рискларнинг ушбу гуруҳига валюта ва фоиз ставкалари рискларини келтириб ўтиш мумкин⁵.

Вақтинчалик риск вақтинчалик характерга эга бўлади. Корхоналар ушбу турдаги рискга фақат инвестиция фаолиятининг маълум босқичларида дуч келишади. Уларни икки гуруҳга бўлиш мумкин: қисқа муддатли – маълум вақт оралиғида чеклан миқдода юзага келиши мумкин бўлган рисклар ва узок муддатли рисклар.

Ички (субъектив) рисклар – бу корхонанинг (тармоқнинг) ўз фаолиятига боғлиқ бўлган рисклардир. Улар инвестициялар ва ишлаб чиқаришни малакасиз бошқаришда, активларнинг самарасиз тузилиши ва бошқа сабаблар оқибатида юзага келиши мумкин.

Бу рискларнинг салбий оқибатларини, молиявий йўқотишлар миқдори ва харажатлар бўйича уларнинг қиёсий самарадорлигини ҳисобга олган ҳолда ўзини-ўзи суғурталаш ёки суғурта қилиш йўли билан олдини олиш ва зарарлар миқдорини камайтириш мумкин бўлади.

Ташқи (объектив) рисклар корхонанинг ташқи фаолиятдаги вазият ва ҳолатнинг ўзгариши билан юзага келади: иқтисодий циклларнинг алоҳида босқичлари ўзгартиришда, молиявий бозор конъюнктурасининг ўзгартиришда, мамлакатдаги сиёсий тизимнинг беқарорлиги натижасида ва бошқа бир қатор ҳолларда юзага келади ҳамда корхона бундай ҳолатларга таъсир қила олмайди.

Башорат қилинадиган рисклар – юзага келиши иқтисодиётнинг даврий ривожланиши, молия бозори конъюктураси босқичларининг ўзгариши, рақобатнинг башорат қилинадиган ривожланиши ва ҳоказоларнинг натижасида юз берадиган рисклардир. Башорат қилинадиган рисклар фақат суғурта мезонларини инобатга олган ҳолда суғурта riskига айланиши ёки ўзини суғурта қилишга қабул қилиш имкониятига эга, олдиндан айтиб бўлмайдиган инвестиция рисклари эса бундай имкониятга эга эмас.

Инвестицион рискларнинг башорат қилиниш нисбий характерга эгадир Инвестицион салоҳият нуқтаи назаридан, асосий рисклар мезо-даражали ва “соф риск”лар бўлади.

⁵ Кадырбаев И.А. Теоретические вопросы исследования инвестиционного риска, основные признаки и классификация // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие).

Бирок, минтақанинг инвестиция салоҳиятини бошқаришда ҳар қандай вектор бўйича жамланган микро рискларни ҳам ҳисобга олиш керак. Шунингдек, макроиктисодий рисклар маълум даражада юз бериши билан минтақавий инвестиция фаолиятига таъсир қилади, бу эса уларни мезо даражада ҳисобга олиш заруратини келтириб чиқаради.

Тизимли (бозор) риск инвестиция фаолиятининг барча иштирокчилари ва инвестицияларнинг барча шакллари учун юзага келади. У иктисодий цикл босқичларининг ўзгариши, самарали талаб даражаси, солиқ қонунчилигидаги ўзгаришлар ва инвестор инвестиция объектини танлашда таъсир қила олмайдиган бошқа омиллар билан белгиланади.

Тизимсиз (ўзига хос, махсус) риск бу – муайян инвестиция объектига ёки аниқ инвесторнинг фаолиятига хос бўлган рискдир. Бу корхона бошқарув ходимларининг ваколатлари билан боғлиқ бўлиши мумкин; бозорнинг ушбу сегментида рақобатнинг кучайиши, инвестицион капиталнинг тузилмаси ва ҳ.к. Лойиҳаларни диверсификация қилиш, оптимал инвестиция портфелини танлаш ёки лойиҳани самарали бошқариш орқали бу рискларнинг олдини олиш мумкин бўлади. Ўз навбатида, тизимсиз инвестиция рисклари куйидагиларга бўлинади:

а) инвестиция портфелининг рисклари: капитал, мувозанатлашмаганлик rischi, ҳаддан ташқари концентрация rischi (инвестицияларнинг этарли даражада диверсификация қилинмаганлиги);

б) алоҳида инвестицияларни ва умуман инвестиция портфелини баҳолашда ҳисобга олиниши керак бўлган инвестиция объектларининг рисклари бу мамлакат rischi, тармоқ rischi, минтақавий, вақт, ликвидлик rischi, кредит rischi, операцион йўқотишлар рискларидан ташкил топади.

Моддий, молиявий, маънавий ва обрўга оид рискларни етказилган зарарнинг хусусиятига кўра шартли равишда икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси, маълум бир жисмоний бўлган рискларни ўз ичига олади – моддий ва молиявий; иккинчисига – жисмоний йўналишга эга бўлмаган, лекин ҳақиқий молиявий йўқотишларга олиб келадиган – маънавий ва обрўга эга. Моддий йўқотишларга ресурслар, асосий ва айланма маблағларнинг йўқотилишини киритиш мумкин. Молиявий – молиявий активларнинг (пул, қимматли қоғозлар, депозитлар ва бошқалар) йўқолишида ифодаланган зарарлар киради. Ўз моҳиятига кўра, обрў билан боғлиқ рисклар маънавий рискларнинг бир қисмидир, аммо оқибатлар даражаси бўйича улар кўпроқ ҳалокатли ва тез-тез учраб туради (минтақадаги вазиятнинг криминогенлиги, террористик ҳаракатлар таҳдиди ва бошқалар).

Мақбул риск – бу корхоналарнинг маълум бир инвестиция лойиҳасини амалга оширишдан тўлиқ ёки қисман фойда йўқотиш rischi, лекин уларнинг ҳажми кутилган фойдадан камроқ. Ушбу риск суғурта компаниясига мурожаат қилмасдан, ўз ликвидли товарлари ва молиявий захираларини бошқаришни ташкил этиш орқали ўзини ўзи суғурталаши мумкин, агар ўз-ўзини суғурта қилиш харажатлари суғурта мукофоти кўринишидаги қийматга нисбатан мақбул бўлса.

Критик риск – бу маълум бир инвестиция лойиҳасини ёки молиявий фаолият турини амалга ошириш учун сарфланган харажатлар миқдоридagi йўқотиш rischi. Шу билан бирга критик рискни иккига бўлиш мумкин, биринчи даражали критик инвестиция rischi бу ноль даромад олиш таҳдиди билан боғлиқ, ҳамда у корхона томонидан қилинган молиявий харажатлар орқали қопланиши мумкин. Иккинчи даражали критик инвестиция rischi тўлиқ харажатлар миқдоридa йўқотиш эҳтимоли билан боғлиқ, яъни мўлжалланган даромаднинг йўқолиши эҳтимоли ва у корхона харажатларни бошқа манбалардан қоплаш кераклигини англатади.

Фалокатли риск молиявий йўқотишлар корхонанинг мулкрий ҳолатини қисман ёки тўлиқ йўқотиш билан белгиланади ва бу уларни банкротликка олиб келади, чунки бу ҳолда нафақат инвестиция қилинган барча маблағлар, балки корхонанинг бошқа операциялари ва мулкларининг йўқолишига олиб келиш мумкин бўлади.

Соф рисклар (статик) деярли ҳар доим тадбиркорлик фаолияти учун йўқотишларга олиб келиши билан тавсифланади. Бундай рискларнинг сабаблари табиий офатлар, урушлар, бахтсиз ҳодисалар, ташкилотнинг қобилятсизлиги ва бошқалар бўлиши мумкин.

Спекулятив рисклар (динамик) тадбиркор учун кутилаётган натижага нисбатан ҳам зарар, ҳам қўшимча фойда келтириши мумкинлиги билан тавсифланади. Ушбу рискларнинг сабаблари бозор конъюктурасининг ўзгариши, валюта курсларининг ўзгариши, солиқ қонунчилигидаги ўзгаришлар ва бошқалар бўлиши мумкин.

Техник ва технологик рисклар лойиҳани амалга ошириш жараёнида фаолиятнинг техник ва технологик таркибий қисмига таъсир қилувчи ноаниқлик омиллари билан боғлиқ: ускуналарнинг ишончилиги, ишлаб чиқариш жараёнлари ва технологияларининг прогноз қилиниши, автоматлаштириш даражаси, ускуналар ва технологияларни модернизация қилиш суръати ва бошқалар.

Иқтисодий риск давлатдаги инвестиция фаолиятининг иқтисодий таркибий қисмига ва инвестиция лойиҳасини амалга ошириш жараёнида хўжалик юритувчи субъект фаолиятига таъсир этувчи ноаниқлик омиллари билан боғлиқ: иқтисодиётнинг ҳолати; давлат томонидан олиб бориладиган иқтисодий бюджет, молия, инвестиция ва солиқ сиёсати; иқтисодиётнинг циклик ривожланиши ва иқтисодий цикл фазалари; иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ва бошқалар.

Сиёсий рисклар инвестиция фаолиятини амалга оширишда сиёсий таркибий қисмига таъсир қилувчи қуйидаги ноаниқлик омиллари билан боғлиқ: давлат сиёсатидаги ўзгаришлар; сиёсий босим; инвестиция фаолиятига маъмурий чекловлар; давлатга ташқи сиёсат босими; қўшма корхоналар фаолиятига салбий таъсир кўрсатиши мумкин бўлган давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг ёмонлашиши ва ҳоказо.

Ижтимоий рисклар инвестиция фаолиятининг ижтимоий таркибий қисмига таъсир этувчи ноаниқлик омиллари билан боғлиқ: ижтимоий кескинлик; иш ташлашлар; ижтимоий дастурларни амалга ошириш. Ижтимоий рискнинг чекловчи ҳолати бу шахсларнинг фаолияти жараёнида хатти-ҳаракатларини аниқ башорат қилишнинг мумкин эмаслиги ва инсон омили билан боғлиқ бўлган шахсий рисклар.

Экологик хавфлар давлат, минтақадаги атроф-муҳит ҳолатига ва инвестиция қилинган объектларнинг фаолиятига таъсир қилади: атроф-муҳитнинг ифлосланиши, радиациявий шароитлар, экологик офатлар, экологик дастурлар ва бошқалар. Шунингдек экологик рисклар қуйидагиларга бўлинади: техноген, табиий-иқлим ва ижтимоий-маиший.

Қонунчилик рисклари амалдаги қонунчиликдаги ўзгаришлар билан боғлиқ; қонунчилик ва ҳуқуқий базанинг номувофиқлиги, тўлиқ эмаслиги, мос келмаслиги; қонунчилик кафолатлари ва бошқалар.

Шунингдек, корхоналарнинг инвестиция фаолияти бир қатор бошқа рисклар билан ҳам таснифланиши мумкин, яъни ишлаб чиқариш rischi, инфляция хавфи, дефляцион риск, бозор rischi (валюта ва фоиз ставкаси), функционал рисклар, инвестиция ва йўқотилган фойда рискларини қамраб олади.

Хулоса ва таклифлар.

1. Молиявий-иқтисодий муносабатлар тизимида инвестиция rischi тоифаси асосий ҳисобланади, чунки ушбу riskни самарали бошқариш мамлакат иқтисодиёти ўсишининг юқори динамикасини ва унинг рақобатбардошлигини белгилайди.

2. Risk бу инвестиция ва инвестиция жараёнларида эътиборга олиш керак бўлган энг муҳим омиллардан биридир. Инвестицион лойиҳанинг riskи ўзининг кўринишларида кўп қиррали ҳисобланади, кўпинча у бошқа riskлар элементларининг мураккаб тузилмасини ифодалайди.

3. Янги молиявий технологиялардан, замонавий молиявий воситалардан ва бошқа омиллардан фойдаланиш корхоналар учун инвестиция riskларининг янги турларининг пайдо бўлишига олиб келади.

4. Инвестиция riskларининг мавжудлиги ва айниқса уларни амалга ошириш инвестиция салоҳиятининг ҳажмига ва инвестиция мақсадларига эришишга сезиларли таъсир кўрсатадиганлиги сабабли, инвестиция жараёнини бошқариш нафақат инвестиция riskларининг мавжудлигини ҳисобга олиши, балки уларнинг катталиги ва оқибатларини минималлаштиришга қаратилган бўлиши керак.

5. Инвестиция riskларини прогнозлаш уларнинг моҳиятини ва хусусиятларини шакллантиради, бу инвестиция жараёнини бошқаришда нафақат riskларни ҳисобга олишни, балки инвестиция жараёнларини бошқариш тизимида инвестиция riskларини кузатувчи, баҳолайдиган ва бошқарадиган алоҳида қуйи тизимни аниқлашни ҳам талаб қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Серая Н.Н., Ляшенко К.А., Саввина Ю.В. (2018) Анализ особенности инвестиционных рисков. Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования, №7 (33), Том 2, 2018г. 165-170 стр.
2. Сафаров К.Б. (2022) Инвестиционные риски: классификация и методы их оценки. central asian journal of innovations on tourism management and finance Volume: 03 Issue: 10|2022 ISSN: 2660-454X 213-220 стр.
3. Абдурахмонов Н.А. Sugʻurta sohalarining shakllanish tendensiyalari. MOLIYA VA BANK ISHI, 8(3), 60–67. Retrieved from <https://journal.bfa.uz/index.php/bfaj/article/view/33>.
4. Кадырбаев И.А. Теоретические вопросы исследования инвестиционного риска, основные признаки и классификация // МИР (Модернизация. Инновации. Развитие).
5. Муаллиф тадқиқотлари асосида тузилган